

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АКСІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Ранг будь-якої культури і рівня свідомості визначається їх життєвою необхідністю. Істотним в цьому рангу є те, яка саме людина набуває в них обличчя і стає особистістю. Чим значніша людина, тим більш життєвою і істинною виступає правосвідомість і культура, якими вона породжена. Аналізуючи кризові процеси, що охопили Європу, їх особистісну причину, О. Шпенглер вбачав їх причину в тому, що немає значущої, тобто ціннісно значущої і нормативно спрямованої відповіді на питання про те, що під силу людині нашого часу і що вона повинна заборонити сама собі [1, 176–177, 181].

З точки зору правових аспектів основою відповіді на ці питання є вирішення проблеми аксіологічного виміру правової свідомості і правової культури. Зазначений вимір не можна розуміти як набір якихось конкретних показників. За зауваженням Е. Гуссерля, статистика моральних поступків не є наукою про мораль та її вимір [2, 324]. Ущербність правосвідомості, яка виявляє себе у формі зростаючої незадоволеності станом правових відносин, виявляє себе не у формі невдоволеності якимись конкретними показниками, а в субстанціональному обумовленому стані правосвідомості і породженими нею правовими відносинами. Для розуміння цього аспекту проблеми, на наш погляд, доцільно повернутися до понять добра і совісті, хоча інколи вважається, ніби актуальність використання цих понять обмежена початком ХХ століття.

Згідно з класичною європейською традицією, добро розглядається як єдність поняття волі всезагальної і особливої волі, тобто як реалізована свобода, що виступає як кінцева мета світового устрою [3, 172]. При цьому, по-перше, добро не є абстрактним правовим поняттям, а виступає як всезагальне благо, тобто не буває добра без блага, але в той же час не існує його і без права. По-друге, добро без суб'єктивної волі є лише позбавленою реальності абстракцією, вона може стати реальністю лише за допомогою суб'єктивної волі. Але тут виникає колізія, пов'язана з тим, що нібито неможливо людині пізнати істину. Це означає, що об'єктивно непізнаним виступає і добро. Право не визнавати нічого, розумності якого суб'єкт не вбачає, є його вищим правом, в той же час добро, до якого повинна прагнути правова свідомість, є субстанціональним аспектом, сутністю його волі, у зв'язку з чим і виникають обов'язки суб'єкта. Обов'язок не можна розуміти як щось зовнішнє. Не існує обов'язку заради обов'язку. Механізмом, що повинен вирішувати суперечність між субстанціональним і особливим у вирішення проблеми добра, тобто особистісного аспекту реалізованої свободи, є механізм совісті. Совість являє собою найвищу внутрішню точку зору особистості, яка дійшла до такого рівня свідомості, коли людина не скута зовнішніми прагненнями і залишена один на один із субстанціональним аспектом поняття добра, тобто таким аспектом, який має всезагальне людське значення.

Відповідно до цього совість певного індивіда, незалежно від того, чи є добром те, що він вважає за добро або видає за нього, пізнається лише на підставі змісту того, що повинне бути добром. Поняття «повинне» в цьому твердженні означає ключовий момент і рушійну силу совісті. Але це не відкидає в ній аспекту суб'єктивності.

Особливе значення проблеми совісті полягає в тому, що на основі її розуміння вирішується і проблема зла.

Добро і зло неподільні, а впливає ця неподільність із того, що поступок людини завжди спрямовується волею. Воля ж може виступати як *добра* воля, орієнтована на всезагальність добра, і як *зла* воля, яка цю всезагальність відкидає на користь необмеженому егоїзму. Таким чином, зло слід розглядати як такий феномен, стосовно якого можна сказати, що необхідно, щоб його не було. У сфері правосвідомості здатність відкидати зло і формувати совість є однією з фундаментальних функцій правової культури. А рівень впровадженості совісті виступає як її вимір.

Із сказаного впливає, що моральну природу поступка визначає сформована за допомогою совісті переконаність, яка вважає його (поступок) правовим. Відповідно до цього прагнення творити через поступок добро і переконаність у тому, що він є добрим, саме і роблять цей поступок добрим. Але зазначений принцип не відкидає того факту, що ця переконаність є чимось суб'єктивним, а значить, передбачає можливість помилки. Тому, хоча переконаність у добрі поступку є законом дії для людини, вона не може вважатися абсолютним законом. Крім того, якщо виходити із реального життя, не слід переоцінювати здатність людини чинити супротив спокусам, бути цілеспрямованою, робити найкращий вибір тощо. В дійсності людині за її природою притаманні також слабкість волі, нерішучість, недалекоглядність, навіть ірраціональність. Саме тому і існує потреба в інститутах, особливо правових, які б обмежували можливі хиби факторів, на основі впливу яких формуються переконаність і сумління.

Слід зважити і на таке. Одна людина за оцінками своєї совісті може вважати свої дії добрими, а інша — за оцінками також своєї совісті визнає їх злочинними. Ця суперечність правосвідомості може бути вирішена за допомогою формування суспільної правосвідомості, змістовні характеристики якої побудовані на таких загальноновизнаних цінностях, що можуть бути критерієм виміру правосвідомості і правової культури на засадах добра і совісті. Наприклад, за допомогою загальноновідомих римських висловів щодо принципів правової поведінки (*salus populi suprema lex (esto)* — «хай благо народу буде вищим законом»; *pereat mundus et fiat iustitia!* — «хай відбудеться правосуддя, хоча б і загинув світ»; *Ignavia est jacere, dum possis surgere* — «малодушество лежати, коли можеш піднятися») можна краще усвідомити стан правосвідомості і правової культури Риму, ніж це здатні зробити десятки конкретних спостережень. Пояснюється це тим, що зазначені вислови відбивають субстанціональне — поняття про добро і совість у праві.

Розглянуті аспекти аксіологічного виміру правосвідомості і правової куль-

тури є методологічними засадами розв'язання і теоретичних, і практичних проблем суспільно-правової дійсності.

Надзвичайно важливою постає споконвічна філософська дискусія щодо цілей і засобів у людській діяльності. В зазначеному аспекті проблема не стільки в тому, що велична мета ніби виправдовує засіб, а в тому, що масове застосування непридатних засобів неминуче породжує врешті-решт і негідні цілі. Це впливає з того, що мету і засіб неможна розглядати як щось таке, що йде одне за одним — це дві діалектично взаємопов'язані сторони одного й того ж явища — усвідомленої і підкореної людській волі діяльності. А це означає, що кожна із цих сторін пов'язана з іншою принципами прямого і зворотного зв'язку. Цей зв'язок і його вплив на правову свідомість особливо відчутний в епохи значних соціальних потрясінь або лиховісних суспільних явищ.

Взяти, наприклад, проблему політичних доносів. Це явище досить розповсюджене в історії. Як гуманітарна і правова ситуація воно виникло разом з християнством і зрадницьким поступком Іуди Іскаріота. Пишним цвітом доноси процвітали і в наполеонівській Франції, і в гітлерівській Німеччині, і в історії України в 30-х роках ХХ ст., коли вони стали одним із важливих засобів управління суспільством [4, 179].

Вплив доносів на правову свідомість був подвійним. З одного боку, вони вважались явищем аморальним, оскільки мова йшла про близьких людей — родичів, друзів, колег і соратників, і розцінювались як зрадництво. З другого боку, доноси насаджувались і навіть заохочувались зверху в масових масштабах. Донощикам нав'ювалось переконання, що вони виконують священний обов'язок перед народом і країною. Але з набуттям масовості доносів їх носії із добровільних «ентузіастів» перетворювались фактично на звичайних мародерів, оскільки їх метою ставало уже не «служіння народу», а прагнення отримати посади, квартири, а то й просто майно своїх жертв. Засіб перетворився на ціль, що вело до фундаментальних змін у правосвідомості.

Традиція таких викривлень опосередковано, на наш погляд, впливає і в наш час на рівень правосвідомості частини громадян, оскільки, за відомим висловом, «мертве хватає живого» — минуле завжди чіпляється за теперішнє.

Кризові явища в суспільстві здатні легітимізувати культ сили як абсолютної цінності, що визначає соціально-правовий статус людини. Розвинена правосвідомість несумісна з психологією переможців і переможених, оскільки вона спирається на принцип справедливості, тобто принцип, що виключає подібний підхід. Антиномія «переможець-переможений» є прихованим виразом культу сили, а у цього культу є одна побічна якість: несподівано культура, мораль, законність і багато що інше під його впливом виявляється «зайвим». Культівування подібної антиномії є одним із індикаторів того, що відбувається розрив правосвідомості з її аксіологічними гуманітарними і правовими засадами.

З інституціональної точки зору, ключова роль у прищепленні бажаних для суспільства ціннісних засад правосвідомості і правової культури належить державі, оскільки вона, за висловом Гегеля, є моральною субстанцією, що має самосвідомість. Правовою формою об'єктивного втілення державницько-пра-

вової правосвідомості є конституція держави, оскільки в ній справедливість і свобода виступають у формі розумних визначень як дійсність [5, 350–352].

Окрім усього іншого це означає, що гарантія конституції, тобто необхідність того, щоб закони були розумні, а їх здійснення забезпечене, полягає в духовній складовій всього народу, в тій визначеності, відповідно до якої народ має самосвідомість свого правового розуму, і в той же час у адекватній цій визначеності дійсній організації, що реально втілює цю самосвідомість. Відповідно до цього питання про те, якому і як організованому авторитету належить сила створювати конституцію, співпадає з питанням, хто повинен створювати дух народу і його правовий розум. Воно вирішується на засадах державного устрою, який легітимізований народом і відповідає рівню його правосвідомості.

Таким чином, конституція при аксіологічному підході до неї не створюється, а внаслідок нерозривності її з духом і цінностями народу виникає з нього і проголошується державою. Чим більше на практиці усвідомлюється ця істина, тим міцніший з точки зору правосвідомості конституційний лад, тим непорушніша конституція та її настанови.

Конституція України 1996 року є втіленням певного рівня правосвідомості і культури народу, які сформувались під впливом суперечливих економічних, соціальних, політичних та інших факторів. Незважаючи на цю суперечливість, вона базується на невідчуженості прав і свобод людини і виходить із ідей рівності людей, що відповідає цінностям українського народу.

Як джерело і правова засада змін у правовій свідомості шляхом беззастережного прищеплення певних правових цінностей Конституція може здійснювати свій вплив у декількох напрямках [6, 34–35]: 1) визначати загальний вектор розвитку правосвідомості і правової культури шляхом неухильного дотримання прав і свобод особистості як основи всієї системи права; 2) установлення системи та ієрархії правових цінностей, Конституція створює засади не лише конституційної законності, але й формування правової культури; 3) завдяки Конституції при будь-яких політичних або інших змінах завдяки непорушності цінностей, які лежать в її основі, забезпечується непорушність стану правосвідомості і правової культури, а значить і самої Конституції; 4) лише через послідовне втілення настанов Конституції і вплив його на стан правосвідомості відбувається поєднання і гармонізація різних рівнів правосвідомості — того, що обумовлений станом життя народу і того, що впливає із розвитку людства як спільноти людей найвищого рівня, в якому кожна національно обумовлена особливість правосвідомості виступає як специфічна форма реалізації загальнолюдських цінностей. Зазначені напрями в умовах України можуть досягти своєї мети лише за умови орієнтації суспільної правосвідомості на європейські правові цінності, які є продуктом європейської правосвідомості, що знайшла світове схвалення в Загальній декларації прав людини.

Незважаючи на стан відносин між європейськими націями, у них є особлива спорідненість духу і впливаюча із неї спорідненість правової культури і свідомості. Ця спорідненість обумовлена перш за все виникненням особливого типу особистості, яка, по-перше, хоч і живе в кінечному світі, але орієнтована на

полюси безмежності — і перш за все безмежності духовних потреб і можливостей людини, а по-друге, на таку універсальну культуру, що залучає у свою сферу все людство. У зв'язку з цим вона має зовсім інший модус буття і цінностей, згідно з ними кожен із людей, що пов'язані реальними відносинами і духовним взаєморозумінням, сприймають те, що створено іншим, як ідентичне тому, що створено ним самим. Це і є реальною основою своєрідного духовного братства європейських народів [2, 304–305].

Ця духовна особливість набуває своєрідного державницького і правового втілення: з точки зору правової свідомості воно виступає у формі згуртування на засадах ідей свободи і прагнення до ідеального унормування життя, а з точки зору інституціональної — в тому, що держава в Європі являє собою відняття свавілля у деспота і здійснення свободи шляхом розумних установ [5, 65].

Прагнення до європейських цінностей роблять правосвідомість українського народу генетично спорідненою європейській правовій системі, хоча до повного практичного приєднання до цієї системи Україні належить пройти ще довгий і нелегкий шлях. Головні складності на цьому шляху породжені тим, що в суспільній правосвідомості не визріло повністю розуміння реальної ролі і значення цінностей європейської за своїм спрямуванням Конституції.

Література

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1993. — 663 с.
2. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия: Пер. с нем. // Культурология. Двадцатый век: Антология. — М., 1995. — С. 297–330.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
4. Городяненко В. Феномен зрадництва як предмет обговорення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 2 (квіт.-черв.). — С. 176–182.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
6. Тодыка Ю. П. Конституционные основы формирования правовой культуры: Монография. — Х.: Райдер, 2001. — 160 с.

УДК 340.12:130.123.1

В. В. Дудченко

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТИНОМІЧНУ ПРИРОДУ ПРАВА

Здійснення ліберально-демократичних перетворень у сучасному українському праві потребує розгляду проблем, які раніше перебували «у затінку» і не опрацьовувалися. Однією з таких проблем є антиномії у сфері права.

Завдання цієї статті полягає в тому, щоб розкрити антиномічну складність права і з'ясувати, зважає та чи інша правова школа на таку складність. Якщо зважає, то у який спосіб її розв'язує? Якщо не зважає, то до яких наслідків для пізнання і практики права це призводить? У такий спосіб поставлене завдання